

но, жили в борг. За таких обставин селянство мусило пристосовуватися до нових умов життя.

1. Ефремов П. Н. Столыпинская аграрная политика / Ефремов П. Н. — М. : Госполитиздат, 1941.
2. История России. XIX в. : В 2 ч. / Под ред. В. Г. Тюкавкина. — М. : ВЛАДОС, 2004. — Ч. 2.
3. Історія селянства Української РСР : У 2 т. / Редкол. В. А. Дедиченко та ін. — К. : Наукова думка, 1967. — Т. 1. — 1967.
4. Киевлянин. — 1906. — 3 мая.
5. Там само. — 1908. — 29 мая.
6. Там само. — 11 июня.
7. Там само. — 12, 13, 27 июня.
8. Там само. — 6 июля.
9. Нифонтов А. С. Зерновое производство России во второй половине XIX в.: По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России / Нифонтов А. С. — М., 1974.
10. П. А. Столыпин — жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе; Убийство Столыпина; Следствие по делу убийцы / [Сост. З. М. Чавчавадзе. — М. : Чертановская тип., 1991.
11. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / Погребинський О. — Б.м. : Пролетар, 1931.
12. Полтавская земская газета. — 1906. — 2 июня.
13. Там само. — 20 августа.
14. Пушкирев С. Россия в XIX веке (1801–1914).
15. Рада. — 1907. — 1 березня.
16. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. — Год 10-й. — Пг., 1917.
17. Южный край. — 1909. — 24 марта.

### ***О. М. Гордуновський***

**УДК: 94(477.7):339.5.057.7«18»**

## **ПОСЕРЕДНИЦТВО У ХЛІБНІЙ ТОРГІВЛІ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ХІХ ст.**

*В статті комплексно досліджено стан торгівлі хлібом та її динаміки в межах Новоросії ХІХ ст. Проведено широкі порівняльні паралелі в географічному та хронологічному аспектах. Охарактеризовано посередництво в хлібній торгівлі на Півдні України у визначений період.*

**Ключові слова:** Південна Україна ХІХ ст., хлібна торгівля, посередництво, Новоросія.

*В статті комплексно досліджено стан хлібної торгівлі та її динаміки в рамках Новоросії XIX в. Проведені широкі порівняльні паралелі в географічному та хронологічному аспектах. Дана характеристика посередництва в хлібній торгівлі на Юге України в названий період.*

Ключеві слова: Южна Україна XIX в., хлібна торгівля, посередництво, Новоросія.

*First in historical science the state of the trade by bread and its dynamics are complex investigated within the framework of Novorossiia in 19<sup>th</sup> ct. The wide comparative parallels in geographical and chronologic aspects are conducted. Description of mediation is Given in trade by bread on South of Ukraine in an adopted period.*

Keywords: South Ukraine of 19<sup>th</sup> ct., trade by bread, mediation, Novorossiia.

Актуальність проблеми. «Хліб — усьому голова» — ця приказка з давніх часів є «альфою й омегою» розвитку народного господарства не лише українців, а й багатьох інших народів світу. В нашій країні зерно завжди вважалося одним зі стратегічних товарів: з ним «виходили» на зовнішні ринки, а від заходів і стратегії державних та політичних діячів нерідко залежало їхнє реноме у вітчизняному соціумі. Жодна державна програма незалежної України не оминає проблеми вирощення та реалізації зернових культур, зокрема збіжжя. Ця тема тим більш важлива в період становлення національного і всеросійського ринків, хоча б стосовно Південної України, де хліб відігравав ледь не провідну роль, принаймні в XIX ст. Власне, інтереси економіки тоді спонукали уряд модернізувати чи поліпшити старі й шукати нові ринки збуту, створити цілісну систему залізниць, банків, кредитування, відкупів тощо. При цьому важливо, що кожен регіон увесь час зберігав свої особливості, а тому, в зв'язку з потенційними можливостями та рентабельністю хліборобства, місцева влада й безпосередні виробники формували власний бюджет.

Досвід, накопичений у цій галузі сільського господарства й торгівлі, безперечно, може стати запорукою правильного розв'язання багатьох завдань народного виробництва, а головне — активізувати інтеграцію України до світової економіки. Отже, критичне і творче осмислення здобутків минулих поколінь дасть змогу більш успішно прогнозувати майбутнє. Визначення ролі хлібної торгівлі Півдня України в задоволенні потреб окремих верств суспільства є не лише науковою, а й цілком практичною проблемою. Яка, до того ж, актуалізується ще й тим, що досі не ставала об'єктом спеціального вивчення.

Наукова новизна полягає, насамперед, у тому, що вперше в історичній науці комплексно досліджено стан торгівлі хлібом та її динаміки в межах чітко визначеної території — Новоросії — та великого періоду. Це дало можливість провести широкі «порівняльні паралелі» як у географічному, так і в хронологічному аспектах. Тобто, робота стала цілком «завершеною».

Крім того, науковці взагалі спеціально не вивчали види, форми, засоби, особливо терміни, транспортування, проблеми конкуренції на шляхах і в місцях торгівлі, найбільш вагомі постаті в цій галузі тощо.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії дає змогу констатувати: проблема розвитку хлібної торгівлі в XIX ст. на Півдні України хоча й була певною мірою віддзеркалена в науковій (історичній, економічній, статистичній і етнополітичній) літературі, але ще не стала предметом комплексного спеціального дослідження. Вчені-попередники зосереджували увагу переважно на обсягах купівлі-продажу збіжжя, стані доріг, зокрема залізниць, оподаткуванні торговців різних соціальних груп і категорій, діяльності іноземців тощо. Частково висвітлено заходи різних урядових кіл у цій царині. Разом з тим, маловивченими залишилися такі важливі аспекти, як специфіка використання давніх і поява нових торгових шляхів, види, форми, засоби та терміни транспортування. Фактично не визначено участь усіх станів у місцевій торгівлі та експорті хліба, методи та наслідки конкуренції, регіональну специфіку внутрішніх цін, тощо. Також не до кінця простежено поетапну переорієнтацію хлібної торгівлі з північно-західного на південний напрямок, не встановлено кількісного і етнічного складу її безпосередніх учасників. Отже, багато питань потребують додаткових відповідей, поповнення джерельної бази та нових творчих пошуків і підходів.

Відповідно, мета нашого дослідження — охарактеризувати посередництво в хлібній торгівлі на Півдні України в окреслений період, визначивши його позитивні й негативні сторони.

Зрозуміло, що найбільшими посередниками в торгівлі збіжжям між виробниками, власниками маєтків і ринками були купці. Окрім їхньої безпосередньої діяльності, існували й інші форми посередництва, про які частково вже зазначалося. Зокрема, поняття «скупник»: воно не мало чітко сформульованого соціально-економічного «обрису», тому могло поширюватися на представників різних прошарків тогочасного суспільства, котрі на певний момент займалися купівлею-продажем. Причому, за умов дрібного й найдрібнішого селянського виробництва, зі зростанням потреби в оптовому збуті, що було пов'язано з поступовим розширенням внутрішньої мережі ярмарків, торгів і базарів, скупники дедалі більше перебирали на себе роздрібну торгівлю. При цьому певну позитивну роль, попри свої при-

мітивні форми, на дрібних місцевих ринках відігравали торговий і лихварський капітали. Простежувалася й певна закономірність: чим «глухішим» і віддаленішим від торгових осередків було село, чим менше на нього впливали «нові капіталістичні порядки» (залізниці, велике товарне землеробство, тощо), — тим сильніше відчувалася монополія місцевих «бізнесменів» і залежність від них околишніх селян. Причому, такі «монополія» та «залежність» могли набувати найгрубіших проявів. Кількість цих, за словом В. Леніна, «дрібних п'явок», порівняно з мізерною кількістю продукції у селян, була досить значна. Корінні мешканці вигадували їм різні назви: «прасоли», «шибаї», «щетинники», «маяки», «іваші», «булини» і т. ін. Домінування натурального господарства, зумовлюючи брак готівки, а тому її дорожнечу на селі, вело до надмірного зростання значення всіх цих «куркулів», що нерідко не відповідало розмірам вкладених ними капіталів. Часто стосунки між виробником і посередником перетворювались на форму кабали. Разом з тим, на той період (і навіть набагато раніше) буржуазні відносини практично не могли розвиватися без дрібних торговців і скупників, котрі стали «хазяями» невеликих сільських та містечкових ярмарків, торгів і базарів.

Використовуючи значну різницю цін на збіжжя в різних місцевостях та в певні пори року, скупники навідувалися на різні ярмарки, торги й базари і скуповували його в приїжджих виробників, щоб потім перепродати з великою вигодою для себе. Придбавши велику кількість хліба, вони незабаром перепродували його на найголовніших ринках оптовим торговцям і підрядникам. Обсяги таких обороток досягали сотень, а то й тисяч четвертей. Найактивнішими посередниками були в серпні — вересні, коли селянин особливо потребував грошей для сплати податків і розрахунків з поміщиками. Тому селяни продавали хліб нового врожаю за мізерні кошти. Зокрема, на Катеринославщині й Херсонщині збіжжя професійно перепродавали комісіонери, маклери, «агенти», фактори та торговці, яких мешканці називали «куркулями» [1, с. 240]. Реалізуючи хліб у містах-портах «великим» торговцям, вони отримували чималі прибутки.

Проте слід пам'ятати: в умовах бездоріжжя від малих населених пунктів посередник відігравав і позитивну роль, бо селянин, як правило, не міг навіть тимчасово покинути господарство, щоб вивезти хліб на базар і там витратити час на його реалізацію. В радянській історіографії посередницьку діяльність у цьому контексті здебільшого оцінено негативно. При цьому замовчувався той простий факт, що інакше сільська продукція взагалі могла не дійти до ринку. Часто не могли обійтися без посередника й заможні землевласники, бо в них нерідко виникала нагальна потреба в пошуках вигідніших місць продажу збіжжя. Ось як описав дії скупника по-

міщик О. Міллер у листі до родича Г. Нечаєва від 10 грудня 1843 р.: «Цены на хлеб здесь [Деться про Одесу. — О. Г.] очень низки, пшеница первого сорта от 14 до 15 руб. четверть... Нельзя вам жаловаться, говоря откровенно, на сию продажу, ибо пшеница ваша и лен почти ниже 3 сорта. Доказательством тому служит, что маклер Ландау бегал более недели по всем конторам с вашею пшеницею и льном и, наконец, отказался от продажи» (!) [2, с. 224].

В окремих випадках «комісія» посередника становила 2% від реалізованого товару. Щоправда, господар хліба мав постійно остерігатися, щоб до справи не долучився недосвідчений комісіонер. Нерідко в ролі посередника виступав «благонадежный» торговий дім [2, с. 224]. Арбітром у стосунках виробник — поміщик-скупник міг стати Комерційний суд, але на чесність і порядність його представників годі було сподіватися. «Что делается у нас в Коммерческом суде, — писал управитель маекту А. Зеньків-ський 25 грудня 1851 р. з Одеси поміщику Г. Нечаєву, — то на бумаге и объяснить не могу. Скажу только, что вступивший новый председатель Карузд с 15-го числа первою обязанностию себе поставил проверить кассу, но к удивлению его и всех, в ней, в замен значительных сумм, оказалась одна пустота, перевитая паутиною. Вследствие такой неожиданности кассир — Стреха взят в острог, Гамалея под присмотром, члены и секретарь подвергнуты наложению ареста на имущество. Для раскрытия же растрченных сум назначена, и действует уже, следственная комиссия, и пока открыты начеты более 100 000 руб. сереб. Это неожиданное происшествие навело на всех служащих в суде ужас...» [2, с. 224].

До торгівлі збіжжям охоче долучилися лихварі, які за умов поширення та поглиблення товарно-грошових відносин на селі мали з того неабиякий зиск. Їхня діяльність, за висловом К. Маркса, «централізувала грошове майно» там, де засоби виробництва залишалися роздрібненими. Вона не змінювала способу виробництва, але «присмоктувалася до нього як паразит» і призводила до жалюгідного стану. Саме в такому становищі й відбувалося подальше відтворення, а в народі зростала ненависть до лихварів. Хоча грошові операції останніх слід вважати одним із дієвих засобів ще більшого збагачення заможних прошарків. Гроші в борг або на хліб примушували потім незалежних селян відпрацьовувати їх у різні способи: орання поля, транспортування зерна на базари, тощо. Часто-густо лихварями зі значними капіталами ставали розбагатілі односельці-торгівці, котрі згодом вимагали від своїх боржників виконувати певні зобов'язання: не позичати грошей чи зерна ні в кого іншого, крім свого кредитора, не перевозити «чужого» хліба й зерна, тощо. На території південних регіонів, а також у деяких інших місцевостях України, спостерігалось позики зерна

для посіву надавалися з тим, щоб позичальник відшкодував їх 1/4, 1/3, а то й 1/2 майбутнього врожаю [3, с. 65, 66]. Отже, збіжжя перерозподілялося ще до того, як з'являлося в землероба. Хліб і земля нерідко ставали заставами, коли лихварі надавали гроші в кредит під дуже високі відсотки, а тому багато колись «благополучних» господарств розоралися.

Особливо помітну роль посередники відігравали в чумацтві, бо візники практично завжди гостро потребували готівки. Ставши боржниками, зокрема скупників збіжжя, вони вже мусили підкорюватися кредиторам і спрямовувати перевезення вантажів у вигідному для тих напрямку, особливо — до міст-портів. Наприклад, на Херсонщині посередник міг протягом року очікувати слушного моменту, щоб скористатися крайніми злиднями землероба й запропонувати йому свої «послуги», а потім, мало-помалу закабаливши того, примусити транспортувати власний хліб за безцінь [12, с. 282].

Причому й серед скупників існувало значне розшарування. Найзаможніші серед них уже не «моталися» особисто по різних «усюдинах», а наймали для скупівлі хліба по селах прикажчиків. Ті ж, у свою чергу, взимку (перед настанням терміну сплати податків) починали «полювати» на фурників, щоб вигідно домовитися з ними про перевезення товарів наступної весни. Потребуючи грошей, чумаки погоджувалися навіть на сумнівні умови контрактів. Отримавши задатки, вони нерідко потрапляли в залежність від посередника на цілий сезон. Адже, домовившись узимку, чумаки втрачали приблизно 30–50% від того, що могли заробити, уклавши угоду навесні [6, № 65; 7, с. 224; 12, с. 458].

Щоб полегшити умовляння візників, наймачі або їхні довірені особи споювали чумаків, давали щедрі обіцянки щодо заробітку, а то й «тиснули» на тих через підкуплених представників місцевої влади. Раз «обікшись» на виконанні таких контрактів, чумаки через матеріальну безвихідь знову мусили найматися до хазяїв товарів, хоч інколи це загрожувало їм остаточним розоренням [7, с. 98]. До того додавалися непередбачувані втрати зерна під час транспортування через негоду чи крадіжки, необхідність наймати «чужі» фури через брак власних, тощо [2, с. 311].

Важливо ще раз наголосити на тому, що радянська історіографія, виходячи з постулатів марксистсько-ленінської методології, різко негативно оцінювала роль посередництва в купівлі-продажу. Тільки в новітній історичній науці оцінки такої діяльності набули позитиву. Так, В. Шевченко в статті про соціально-економічні передумови скасування кріпосного права назвав посередників, які перекупували різноманітні товари для реалізації на ярмарках, базарах і торгах, «своєрідними керманичами в розширенні участі України у зовнішній та внутрішній торгівлі Російської імпе-

рії й особливо в формуванні власного національного ринку». Причому, поряд з традиційними для «давньої» української торгівлі купцями та прасолами й особливо чумаками, вчений виділив появу в дореформений період нових категорій перекупників: куркулів, офенів, тарханів і т. п. На думку В. Шевченка, особливо інтенсивно формувався прошарок куркулів, котрі після скасування кріпацтва почали відігравати помітну роль у «капіталізації» як села в цілому, так і сільського господарства зокрема [10, с. 142].

З певними застереженнями така характеристика, на наш погляд, справді віддзеркалює місце посередництва в розвитку товарно-грошових відносин на селі, зокрема в купівлі-продажу збіжжя. Адже більшість великих землевласників протягом усього XIX ст. вела свої господарства старими рутинними способами, прагнучи збільшити їхню прибутковість за рахунок не нововведень, а інтенсифікації кріпосної праці в формі «урочної» та «місячної» панщини, що з'явилася на межі 40-х і 50-х рр. [1, с. 78, 79]. Тому, як нам здається, саме поміщицькі маєтки, котрі в першу чергу охопила економічна криза, потребували участі посередника з його «додатковим» капіталом, професійними навичками, з кращим знанням кон'юнктури ринку, а головне — «рухливістю» в бажанні заробити гроші. Посередник, особливо дрібний і не зв'язаний особистим господарством, міг більш вільно й на довші терміни їздити в торгових справах, відвідувати найвіддаленіші місцевості, де скуповував хліб у найвитідніший для себе спосіб. А умова для всього цього існувала лише одна — наявність певної суми грошей.

«Послуг» посередника потребували й селяни, передусім «прикріплені» до землі, які сильніше залежали від волі «свого» пана, не мали можливості вільно пересуватися по території імперії, не кажучи вже про зарубіжжя. Крім того, нерідка відсутність власних підвод унеможливлювала їхні спроби власноруч реалізувати вирощене зерно в більш-менш віддалених торгових осередках, де ціна на нього була помітно вищою. В Російській імперії напередодні скасування кріпосного права таких обмежень зазнавало понад 70% селян [8, с. 15].

Діяльність посередників значною мірою опосередковано впливала і на розвиток системи кредитування в країні, сприяла розгалуженню та зміцненню банківської мережі. Правда, паралельно зростала заборгованість поміщиків та інших осіб як кредитним установам, так і приватним кредиторам. Через те посередникам у руки часто потрапляли «кріпосні душі», чужі маєтки і врожаї. Й, коли врахувати, що в Російській імперії на 1833 р. з 127 тис. дворянських родин у 18 тис. відібрали за борги кріпаків, а в 1859 р. таких «потерпілих» уже налічувалося понад 27 тис. (або 21,3% від загальної кількості), то можна лише уявити, скільки тисяч господарств зміни-

ли власників і, можливо, відійшли від виробництва зерна для ринку. Напередодні реформи сума боргів поміщиків, у яких маєтки було закладено лише в кредитних установах, досягла 425 тис. крб., що вдвічі перевищувало річний прибуток державного бюджету [8, с. 15].

На масштаби посередництва, безперечно, впливали кризові явища, стихійні лиха, війни, тощо. Наприклад у роки Кримської війни, порівняно з довоєнним періодом, вивезення хліба за кордон (отже, і внутрішні перевезення) скоротилося в 13 разів [5, с. 10, 11]. Це, зрозуміло, не могло не зумовити зменшення потреб у «других руках» для доставки збіжжя на ринки збуту, не посилити конкуренцію на шляху його реалізації.

В цьому контексті важлива позиція царського уряду, який ще з XVIII ст. прагнув усунути якомога більше ланок на шляху хліба від виробника до споживача [9, с. 171, 172]. В 1725 р. навіть було оприлюднено указ, потім підтверджений у 1754 р., про заборону купцям їздити «в уезды и на дорогах, кроме указанных мест, у самих продавцов отнюдь не перекупать» хліб і «съестные припасы». Заборонялося на ярмарках і базарах робити оптові закупівлі до полудня, лише потім «на рынках давалась воля всем невозбранно». «А буде онде перекупщики и промышленники вышеозначенные неуказные часы и в уезды отъезжать и закупать, и с продавцами согласие и взятки иметь будут. И у таких по поиме их взято будет все то, что купил, из которого половину на гошпиталь, а другая половина отдана будет доносителю». На той час цей указ мав досить дієву силу. На середину ж XIX ст. сталися значні послаблення в цій царині з боку уряду, бо фактичних прикладів конфіскації купленого товару через якісь правопорушення посередників нами виявлено не багато. Втім, І. Ковальченко та Л. Мілов вважали, що навіть через 100 років ця проблема хвилювала суспільство й знаходила відгук у публіцистиці 40–50-х рр. Бо власне через це «процес консолідації обласних, а потім регіональних ринків відбувався надзвичайно повільно» [4, с. 228, 229].

Таким чином, у XIX ст. посередництво в багатьох випадках уже стало атрибутом більшості торгових операцій зі збіжжям, помітно, в цілому позитивно, впливало на розвиток буржуазних відносин на селі Південної України.

1. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / Гуржій І. О. — К. : Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1954. — 452 с.

2. Джерела з історії Південної України. — Запоріжжя : ТанDEM-У, 2003. — Т. 3. — 488 с.

3. Журнал министерства государственных имуществ. — 1854. — № 3. — Отд. 2.

4. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок. XVIII — начало XX века: Опыт количественного анализа / И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов. — М. : Наука, 1974. — 412 с.



5. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: Почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Литвак Б. Г. — М. : Политиздат, 1991.
6. Русский дневник, 1859. — № 65.
7. Слабеев І. С. З історії нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.) / І. С. Слабеев. — К. : Наук. думка, 1964. — 139 с.
8. Федоров В. А. История России: 1861–1917 / Федоров В. А. — М. : Высш. шк., 2000. — 248 с.
9. Чулков М. Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен донныне настоящего: В 7 т. / Чулков М. Д. — СПб. : При Имп. Академии наук, 1781–1788. — Т. VI. — Кн. 1. — 1786.
10. Шевченко В. М. Передумови скасування кріпацтва (соціально-економічний аспект) / В. М. Шевченко // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2008. — Вип. XIV. — С. 139–146.
11. Шмидт А. Об улучшении перевозочных средств в Южной России / А. Шмидт // Русский вестник. — 1860. — Т. 27.
12. Его же. Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А. Шмидт. — СПб. : Типография Кали-новского, 1863. — Т. 23. — Ч. 1. — 601 с.
13. Янсон Ю. Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Янсон Ю. Е. — СПб., 1870. — 412 с.

## **Я. П. Цецик**

УДК 94.(477.4)«18/19»

### **ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ВОЛИНИ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.**

*Проаналізовано соціально-економічний розвиток Волинської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. Розкрито особливості економічного зростання краю, з'ясовано рівень розвитку селянських землеволодінь.*

Ключові слова: Волинська губернія, економічний розвиток, селянське землеволодіння.

*Проанализировано социально-экономическое развитие Волынской губернии в конце XIX — начале XX вв. Освещены особенности экономического роста в крае, в частности крестьянских землевладений.*

Ключевые слова: Волынская губерния, экономическое развитие, крестьянское землевладение.